„Герои, роби и войници на труда“

Стилиян Йотов

Българската армия не е унищожавала евреи, нито е организирала депортацията им; участвала е само периферно при „вдигането“ им от „новите земи“. Не е и водила война в тяхно име. Но във връзка с отбелязването на 80-тата годишнина от 1943 г., когато се проваля планът на нацистка Германия да й бъдат предоставени евреите, поданици на Царство България, за да ги унищожи, органи на Република България официално подкрепиха тезата, че българската армия била изиграла съществена роля в спасяването на тази част от еврейското население на страната през годините на Втората световна война.

Въпросната теза е изградена върху претенциозна концепция за достойнствата на института на трудовата повинност, създаден след Първата световна война и просъществувал до края на XX век. Вярно е, че този институт е продукт на специфичен доморасъл български опит, чиито основания и ефекти се обсъждат и преценяват от други държави, както и от международни организации. Ала в национален контекст практиките на трудова повинност се интерпретират от собствените й дейци, от изследователи и от политици в отличие от формите на принудителен и задължителен труд, характерен най-вече за тоталитарни режими. Това подклажда идеологията за паралелна вселена, обитавана от войници на труда, чужда на иначе добре познатите, изследвани и (не рядко) осъдени модели на робски труд или на ангария, на безплатен или на принудителен и задължителен труд, на труд като наказание, на лагерен труд, на възпитателен и превъзпитателен труд, на унизителен и безсмислен труд, на труд без възможност за солидарност, на труд до откат, изнемога и смърт. Алибито на тази идеология, загнездена и необезпокоявана в манталитета на поколения от век, е на път да се превърне в питателна почва за интелектуални напъни от всякакъв калибър, ако не армията като цяло, то поне нейните „съмнителни войски“ и „станове“ да претендират, че са осигурили онзи спасителен анклав на ръчния труд, който забавил и дори блокирал машинарията в индустрията на смъртта.

В крайна сметка броят на спасителите расте, а имената им си осигуряват място в историческия разказ, докато спасените се анонимизират, а унищожените потъват в още по-дълбока забрава. Нищо чудно войниците на труда да запълнят овакантеното място на героите на труда.

Честването на 80-годишнината от спасяването на българските евреи насочи вниманието ми към книга, издадена през 2021 г. от БАН, озаглавена *Българската армия и спасяването на българските евреи 1941-1944*, автор Димитър Недялков. Ще се опитам да разкрия три форми на деконтекстуализация, условно наречени нормативна, идеологическа и локална, които представят насилствения труд на евреите в България по преднамерено едностранчив начин.

1. Пробойните в реконструкцията на нормативния фон

В тази съвременна публикация, подкрепена от БАН и от най-големия инвеститор в отбранителната индустрия на Израел – *Elbit Systems*, в която документалните източници са пръснати в бележките под линия и няма обособен справочен апарат, липсва

чуждестранна коментарна литература, а голяма част от националната е със съмнителна стойност. За сметка на това изобилства снимков материал, който буквално разсейва опитите да се проследи развитието на нормативния ред, управлявал института на трудовата повинност и нейното „милитаризиране“, обособяването на „временната трудова повинност“, връзката й с „гражданската мобилизация“, последиците от приемането на *Закон за защита на нацията*. По този начин подзаконовите актове изглеждат като самостоятелни решения, пронизани от духа на грижа както за националните обществени дела, така и за добруването на мобилизираните поданици. Най-непростим обаче е дефицитът на количествените факти. Това пречи да се разбере, колко души са били ангажирани с организирането на трудовата повинност, какви са били разходите за нея, съответно – нейната рентабилност. Донякъде може да се установят възрастовите граници на призованите и мобилизирани трудовaци, но не й съобразяването с допустимото по закон време за полагане на задължителен труд в рамките на един човешки живот, на една календарна година, в един работен ден. По този начин под шапката на „спасението“ се скриват фактите на сегрегация и стигматизация, на експлоатация и на потъпкване на трудови права, на пълно откъсване на набори в активна възраст от тяхната социална среда, на унижение с неясна цел и „неизвестен край“.

Времето от 1920 до 1944 г. не е толкова дълго, за да не заслужава детайлен прочит на нормативната база, регламентираща на държавно равнище „трудовата повинност“, а след 1940 г. и „трудовите войски“. Читателят напразно ще дири обяснение за спецификата на т. нар. „временна трудова повинност“, въведена с Наредба-закон през 1938 г., която засяга всички мъже на възраст между 20 и 45 години, а прилагането й е поверено не на армията, а на М-вото на обществените сгради, пътищата и благоустройството [МОСПБ]. Защото много често серия от „временни“ инициативи е далеч по-обременяваща от покриване на регламентирани „редовни“ нормативи; освен това „временно“ значи и нещо „само преходно“ преди да се случи „същинското“. По какъв начин пък на армията е поверена и възложена, бих казал, несвойствената й задача за „гражданска мобилизация“ със закон от 1940 г.? И как всичките тези форми на допълнителни трудови задължения се интегрират в *Закон за военните сили* (1940) и в *Закон за защита на нацията* (1941) [ЗЗН], да не говорим за правилници, наредби, постановления? Да, не малко от тези нормативни актове са цитирани от Недялков, но остават скрити зад разкази и снимки. Общата държавна политика потъва в мъгла, докато на преден план излизат конкретни случаи и случки. Армията за пореден път се оказа на ниво, за разлика от политиците или дори въпреки тях. Само че този подход пропуска ярко дискриминативните текстове на ЗЗН спрямо „лицата от еврейски произход“. Малко условно казано, за 1 май 1941 г. в българската армия вече няма място за войници и офицери от еврейски произход, а само за ежегодно мобилизирана работна сила. По-късно през годината на този вид „трудовaци“ е забранено носенето на военна униформа, но пък са задължени да носят отличителен знак – жълта лента с ширина 12 см на левия ръкав на горната дреха. През следващата година „еврейските работни групи“ стават част от „временната трудова повинност“; т.е. те вече не са под опеката на армията, а са се върнали в МОСПБ, където цялата „трудова повинност“ е била до 1934/35 г. Дълго време тази трудова повинност компенсира наложената забрана за боеспособна наборна армия; а когато армията се възстановява, трудовите войски естествено отстъпват на заден план.

Но заради чистотата на нацията част от населението се оказва недостойно за възроденатa армия. Как тогава армията би могла да бъде негов ангел-хранител, след като то е чуждо тяло за нея?

Изобилният снимков материал в книгата на Недялков не позволява да се диференцира моментът със събличането на униформата, окончателното деградиране на военната мобилизация в гражданска за част от поданиците на Царството. Снимката от корицата, датирана от 1941 г. и съпроводена с пояснение, улавя миг, който разтяга в някакво продължително, но инсценирано време. Допускам, че и за автора на книгата тя му напомня за телесните ансамбли, за масовите гимнастически композиции по време на армейските спартакиади. Затова пък в текста липсват данни за обема на свършената работа през военните години, за нейната сезонна продължителност. Нещо повече пропуска се факт – че максималната възраст на ангажираните започва да се увеличава; като никой не знае дали няма да стигне „до сетния им дъх“. На практика мащабите на използването на еврейското население за строителна дейност се движи съобразно кривата на войната; при положение, че бойни действия не се водят на българска територия, че военната мобилизация е стигнала колосални размери. Затова няма как да се изведе тезата, че армията дърпа конците на МОСПБ с цел осигуряване на спасително „трайно убежище“ (с. 94) за мъжете с еврейски произход в най-трудоспособна възраст. По-скоро става дума за форма на безплатен и принудителен труд – срещу котлова храна и по възможност работно облекло, с пълно откъсване от дома. Което косвено няма как да не се отразява на семействата на тези мъже, на техния собствен поминък. При това без каквато и да било гаранция, че тази временна трудова повинност не е само преддверие към ада, използване на работна сила „да не иде зян“.

Недялков предлага и собствена обосновка. През март 1941 г., след влизане в сила и на *Правилник за прилагане на ЗЗН*, от армията са освободени и демобилизирани всички евреи. Което предизвикало остра реакция на недоволство сред българите, тъй като това било форма на разтоварване от свещения дълг към Отечеството. На всичко отгоре евреи, измекяри от военна служба, се поддавали лесно на английска пропаганда и дразнели немските съюзници. Ето как се стигнало до компромисно решение – в името на равнопоставеността на поданиците – на подлежащите на мобилизации евреи да се даде шанс да служат на Родината не с оръжия в ръка, а с оръдия на труда. Изкован бил и термин – „обучение в рамките на трудов сезон“. За нещастие германският пълномощен министър в София Адолф-Хайнц Бекерле съсипал българската правна еквилибристика, тъй като *Reichsarbeitdienst* (RAD – Германската имперска служба за трудова повинност) заплашила да прекъсне всяко приятелство с българските си партньори, предвид омешването на армията с евреи. В следствие на което еврейските трудови групи били присадени към МОСПБ, а расовата чистота на българската армия се доближила до тази на арийската. И за да изглеждат наред нещата с равенството на поданиците в царството, на евреите в трудовите групи било вменено задължението „носене на служба“.

Българската наука е все още длъжник в изясняването на правния статут и на провеждането на „временна трудова повинност“ във военната епоха през 40-те години на XX в., но също така и на „гражданска мобилизация“, каквато се използва и днес за да се противодейства на стачни действия (както се случва нерядко в Гърция) или в борбата срещу пандемии. Убеден съм, че докато темата за временната трудова повинност тъне в

мъгла, не ще можем да проумеем и епохата на ученическите и студентски бригади, особено тяхната премълчана легитимност.

2. Идеологията на едно българско *know how*

Въведената през 1920 г. от Ал. Стамболийски трудова повинност е уникално българско нововъведение, признато на международно равнище. За мнозина това е скрита форма на поддържане на мобилизационна готовност в разрез с клаузите на Ньойския договор; такива са впрочем опасенията на съседни на България държави, както и на Франция. Поради което Международното бюро по труда праща през 1922 г. свой емисар в България, който изготвя доклад „Службата за задължителен труд в България“. В резултат съмненията за поддържане на бойна готовност са разсеяни, а в задължението не са открити дискриминационни моменти. Нещо повече, изтъква се и специфична българска рецепция на близкото османско минало, упражнявало института на ангария, както и наличието на сходна трудова повинност в структурите на днешната турска армия – *Amele Taburları* (трудови батальони).

И така, век след въвеждането на трудовата повинност и просъществуването на трудови войски за 80 години, следва ли да се гордеем с това българско новаторство?

За Недялков това е безспорно. Нещо повече, той внушава приемливостта на идеята за задължителен, ако не и принудителен труд не само за идеолозите на социалистическата революция в Русия, но и за политиката на Ф. Д. Рузвелт след Голямата депресия. Става дума за частта от програмата *New Deal*, с която се организират Граждански консервационни части (CCC – *Civilian Conservation Corps*), съществували между 1933-1942 г., през която преминават около 3 млн. млади неженени американци на възраст 18-25 години. Благодарение на тази програма САЩ създава мрежа от национални паркове. Трудно е да се установи, дали тези части са били използвани за друг вид трудова дейност, защото основната цел на проекта е била създаване на трудови навици за хора, изпаднали в безизходица, а участието им – доброволно. Нещо повече – възмездно в размер на 30 $ на месец (706 $ днес), 25 $ от които пращани на семействата им, в допълнение на подслон, облекло и храна за работниците.

За разлика от Недялков, специализирани издания се занимават най-вече с фундаментални разлики между „войниците на труда“ в САЩ и в Германия, а не толкова с повърхностни прилики. Но той пропуска и важни съвременни публикации, посветени на усвояването на българския опит от страна на националсоциализма в хода на неговия възход. Защото ако във Ваймарска Германия, през 1931 г. възниква *FAD* (Доброволна служба по труда – *Freiwillige Arbeitdisnst*), която е посветена на „възпитание чрез труд“, то през 1935 г. тя прераства в *RAD* (Германската имперска служба за трудова повинност – *Reichsarbeitdienst*) и скъсва с всяка доброволност, а – по примера на град Кобург – придобива казармена организация. Още през 60-те години на XX в. са направени ключови изследвания, посветени на стъпките, по които „доброволната трудова служба“ (*Freiwillige Arbeitsdienst*) е била трансформирана в „задължение за трудова служба“ (*Arbeitsdienstpflicht*), на идейното ѝ оправдаване заради кризите, в името на социалната кохезия и националното възраждане.

Още по-осъдително е пренебрежението към публикации от онова време; особено като се има предвид, че в тях се дискутира темата „trudova Povinnost" в исторически, юридически и икономически план. Тъй като именно семантиката на българската дума "повинност" едновременно пренася високия смисъл на патриотичния дълг за национална защита в полето на всекидневието и баналността и превръща правото на труд в задължение, ражда „култа към лопатата" (*Spatenkult*) и масовите трудовашки маршове. Нищо чудно, че разкази като този на Недялков, базирани върху „българско чудо", подхранват ментални нагласи в полза на принудителния и безвъзмезден труд, на труда като наказание, който осъждаме само доколкото осъждаме даден политически режим, но признаваме доколкото е допринесъл за повишаване на общественото благосъстояние, или е позволил да се разминем с някаква по-тежа участ.

3. Глобалната сянка на Организацията Тод и нейната локална проекция

От време на време български политици проявяват снизходително отношение към Хитлер заради немските аутобани, разбира се, и поради болка по несбъднатите родни магистрали. Те пропускат огромната работа на историци, разчоплили насипите забрава върху въпросите за принудителния труд, който бива нормативно легитимиран в Третия райх, както посочих по-горе, и под светлината на пътеводната българска звезда. Днес сме свидетели на мащабни изследвания, посветени на труда в епохата на националсоциализма изобщо. Но още в прелома на хилядолетията изпъкна темата за принудителния труд, за който са били заставени граждани на чужди държави, и за справедливата нужда от неговото компенсиране.

Сред многообразните форми на тази експлоатация изпъква със своето специално значение „Организацията Тод" (по името на своя основател Фриц Тод) – паравоенна строителна структура, подчинена на Министерството на въоръжението и военното производство. В хода на войната нейните железобетонни укрепления се множат във всички посоки на света, а реализацията им е възложена на военнопленници, концлагеристи, политически затворници, лица, заставени да полагат принудителен труд (*Zwangsarbeiter*). И тук зад строителната гигантомахия стои инженерна идеология и технократия, пропита с народен дух, станали тема на специализиран изследователски интерес едва напоследък. Но междувременно конкретни проекти изведоха на светло мястото на Организацията Тод в нацистката държава и делата й в различни страни като Норвегия, Франция, Италия.

Затова пък в книгата на Недялков няма и помен от този контекст на войната и на военната индустрия. Трудовите войски на България си изпълняват някаква собствена програма, свързана с благоустрояването на родината и защита на застрашените й от депортация поданици от еврейски произход. Само че България няма откъде да си набави евтини работници, не разполага с военнопленници, трудно може да привлече някого с обещания; по-скоро щедри обещания пращат чедата й на гурбет в Райха. И тази въпиеща нужда бива покрита с ресурсите на трудовата повинност и на еврейските трудови групи. Които пък – заради неучастието на България във войната срещи СССР – не са пратени и на източния фронт като работници по принуда (за разлика от събратята им в Унгария). Затова на практика зад много от уклончивите отговори към германските искания за депортиране представители на българските власти изтъкват точно този аргумент: Както

добре знаете, ние сме неутрални, най-много символична война да обявим. Няма откъде да си набавим трудови роби! А имаме задачи да изпълняваме.

Книгата на Недялков, професионален армейски офицер, не подсказва с нищо, по какъв начин нацистка Германия преустройва Европа, превръщайки я и в глобална строителна площадка. Така трудоваците на България (особено нейните еврейски трудови групи) се трудят по време на войната ако не самоцелно, за да не бъдат завлечени в чужбина, то в изпълнение на задачи с местно значение. Докато истината е съвсем друга и, опасявам се, все още неосъзната като проблем. Най-вече Германия не просто прекроява картата на Балканите, но реорганизира и централизира експлоатацията на природните ресурси, функционирането на нейните транспортни мрежи, укрепването на отбранителните съоръжения. Ето защо ми е трудно да допусна, че целите на еврейската ангария са оставени без арийски надзор, че липсата на алтернативна робска ръка в България няма роля за пренареждането на графика в изпълнение на окончателното решение от конференцията във Ванзее.

Затова не виждам основание, на което на Българската армия да се приписва функцията „основен фактор за съдбата на българските евреи в годините на Втората световна война“. Понеже имаме работа с хибридно формирование.

Това става ясно, ако насочим внимание специално към трудови войски (наследника на трудовата повинност). Такива си има и Германия, но те действат на фронта, а организацията Тод – в тила. По-важни са разликите с България, където в трудовите войски са рекрутирани предимно представители на малцинствата, а „политическата работа“, доколкото я има, е национална, но надпартийна. Освен това немските „братя по лопата“ са обучени да грабнат и оръжие в ръка, тъй като са част от бойния ред на армията, а началниците им се образоват, четейки... Фихте относно съзидателността на немския дух.

Зад цялата идейна канонада изпъква и реална политика – трудовите войски са средство за „пълзяща стратегия на овладяването“ на нови земи. Немският опит е проследен в детайли – Саарланд, Судетите, Австрия са интегрирани не само чрез завладяване с оръжие, но и като пристрояване. Главният инспектор на българските Трудови войски Иван Рогозаров е оставил през 1943 г. пространни и задълбочени анализи на новия феномен, включително за реализирането му в Холандия, Белгия, Франция, а също и в СССР, за да стигне до извода за все по-масирано използване на трудовите войски като необходим елемент от воденето на съвременна война. Със забележителна последователност се организират насрещни посещения на височайши делегации за обмяна на опит: ориентировъчни – през 1936 г. и 1937 г., а през 1940 г. – с цел българското началство да се запознае пряко с последиците на бойното поле на западния фронт и на разрушително-възродително-усвоителната дейност на немските армейски части; впрочем и – как се „събират трофеи“. Към края на 1942 г. следва немска визита, която признава членството на българските трудови войски в голямото семейство на братските армии, поддържащи буквало строителството на новия европейски ред.

Но има не само обмен на знание, а и споделяне на практика. Недялков е отделил две страници на каляването на българските трудови войски в Добруджа през 1940 г. Но без да синхронизира успеха на засяването на изоставените от румънците поля с поуките от 12-дневното гостуване началника на трудовите войски на България в Австрия,

Чехословакия, Холандия и Франция, осъществено малко по-рано с цел трупане на опит по „стратегията на овладяването“.

Сред всичко това следва да напомним за една статия на анонимен автор от 1941 г. в сп. „Трудово дело“, посветена на съучастието на българските трудови войски при нахлуването на германските части в Югославия, придружена с благодарствено писмо от командващия 12-та армия генерал-фелдмаршал фон Лист за „изпълнение на възложените задачи по образцов начин“. Отчетът включва: разчистване на старопланинските проходи, поправка на 2500 км. пътища, укрепване на мостове с обща дължина 4500 м., полагане в рамките на денонощие на указателни табели по цялото трасе на немски език, защото тевтонската гора не е като горите тилилейски. Следва споменаване на действия на юг от Родопите и Беласица и на запад от река Вардар, не е пропуснато и „щастието да участват“ на славните ни трудоваци, за да „покажат какво могат“.

Чудя се дали българската армия пък няма янусов лик, щом едновременно обслужва по образцов начин германската завоевателна политика и полага грижа за хора, предвидени за пълно изтребление от същата тази политика.

Докато не се напише строителната история на българските трудови войски в полза на Германия през II Световна война не е възможно да говорим за строителната дейност на временната трудова повинност, включена в структурите на МОСПБ, а от там и за тази на еврейските трудови групи. Но е ясно не само, че те не са част от армията, а че по статут съответстват най-вече на работната сила на деградираните, експлоатирани като роби по подобие на Организация Тод. Затова смятам, че именно липсата на работна ръка е дала шанс на еврейското население в старите предели на България да оцелее, разтоварвайки властта от рекрутиране на безплатна работна ръка по друг начин.